

Buhara Hanefî Usûlcülerinin Mâtürîdî Mezhebine Muhalefeti: Pezdevî-Serahsî Örneği

Bahaddin KARAKUŞ | <https://orcid.org/0000-0003-1980-0705>

Dr. | Yazar | bahaddinkarakus42@gmail.com

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı | **ROR**: <https://ror.org/04n9e8n41>

İslam Hukuku | Konya, Türkiye

Öz

Hanefî mezhebinin hem kelâm hem de fıkıh usûlü ile ilgili yazım metodunun istikrar bulduğu H. VIII. asır öncesi dönemde Buhara ve Semerkant'ta, birbirinden farklı mezhep içi ekollerine şahitlik edilmektedir. Özellikle fıkıh ve usûlünde söz sahibi olan Buhara Hanefîliği, fıkıh usûlünde olduğu gibi kelâmında da Mâtürîdî'nin görüşlerine muhalif bir tavır geliştirmiştir. Genel olarak Buhara meşâyihinde gördüğümüz bu eğilimin bir kısım bariz örnekleri, Hanefî fıkıh usûlüne şeklini veren iki önemli usûlcü olan Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089) ve Şemsü'l-eimme es-Serahsî'ye (ö. 483/1090 [?]) aittir. Onlar fıkıh usûlü tartışmalarında hüsun-kubuh ve tekvîn gibi bazı temel esaslarda İmâm Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) muhalif görüşler belirterek mezhebin kelâm sisteminin henüz tam olarak kurumsallaşmadığı bu dönemde kimi zaman Eş'arîlerle uzlaşan bir noktaya kayabilmiştir. Her ne kadar onların bütünüyle Eş'arîliği benimsediğini söylemek mümkün olmasa da Mâtürîdîliğe karşı mesafeli bir çizgide oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Kısa bir zaman sonra Mâtürîdî usûlcüler tarafından, Hanefî mezhebi içinde ehl-i hadis/Eş'arî çizgiye meyleden usûlcülerin eleştiri konusu yapıldığı bilinmektedir. Mevcut veriler değerlendirildiğinde, zikri geçen iki usûlcünün bu eleştirilerin konusu olmaya uygun bir kelâm-usûl düşüncesine sahip olduklarını söylemek mümkündür. Bu iddianın daha detaylı araştırmalarla teyit edilme ihtimali bulunmakla birlikte mevcut değerlendirmede bu görüşün ispatlanabileceği düşünülmektedir. Zira Buharalı fakihlerin Mâtürîdîliğe karşı çıktıkları konular kelâmın merkezinde yer alan meselelerdir. Konumuz açısından Buharalı usûlcülerin neden Mâtürîdîliğe karşı kimi zaman ilgisiz kimi zaman da muhalif tavır içerisine girdiği sorusu hayati öneme sahiptir. Kanaatimizce sorumuzun cevabının en önemli kısmı Buharalıların ilmî zihniyetlerinde gizlidir. Mâtürîdî-Semerkant usûl geleneği açık bir şekilde fıkıh usûlünü, kelâmın bir dalı olarak tasvir etmiş ve usûl görüşlerini bu doğrultuda geliştirmiştir. Oldukça erken bir dönemde, belki en geç H. IV. asrın başlarında İmâm Mâtürîdî sadece bireysel bir çaba olarak değil aynı zamanda Semerkant meşâyihine adına fıkıhla birlikte kelâmın da verilerini dikkate alan bir usûl yazım metodu benimsemiştir. Onun kelâm merkezli bu usûl yazım metodu H. V. asrın sonundan itibaren yeniden ihya edilmeye çalışılmıştır. Buharalı usûlcüler yaşadıkları asırda muhtemelen Mâtürîdî'nin eserlerine ve görüşlerine vâkıf oldukları halde usûl eserlerinde ona ismen atıf yapmadıkları gibi usûl yazım metodu açısından da çok farklı bir meslek takip etmişlerdir. Usûli görüşlerini kelâmî arka planıyla değil de fûrû fıkıhla ilişkilendirerek açıklama yoluna giden bu âlimler, kelâmî meselelere ancak zaruret halinde ve ihtiyaç miktarı değişmeyi daha doğru bulmuşlardır. Bu dönemde Buhara meşâyihinin kelâm ilmine karşı mesafeli tavrına dair nakiller de dikkate alınınca bu durum daha anlaşılır bir hal almaktadır. Böylece tam olarak Mâtürîdî kelâm sistemini benimsemedikleri anlaşılın Buharalıları, bazı usûl konularında Mâtürîdîliğe muhalif ve kimi zaman tepkisel yaklaşımlar sergileyebilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh Usûlü, Kelâm, Mâtürîdîlik, Pezdevî, Serahsî

Atf Bilgisi

Karakuş, Bahaddin. "Buhara Hanefî Usûlcülerinin Mâtürîdî Mezhebine Muhalefeti: Pezdevî-Serahsî Örneği". *Rize İlahiyat Dergisi* 27 (Ekim 2024), 205-216.

<https://doi.org/10.32950/rid.1498895>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 10.06.2024	Kabul Tarihi: 14.10.2024	Yayın Tarihi: 20.10.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

The Opposition of Bukharan Usulists to the Māturīdī Madhhab: The Case of al-Pazdawī and al-Sarakhsī

Bahaddin KARAKUŞ | <https://orcid.org/0000-0003-1980-0705>

Dr. | Author | bahaddinkarakus42@gmail.com

Ministry of Family and Social Services | <https://ror.org/04n9e8n41>

Islamic Law | Konya, Türkiye

Abstract

In the period before the VIIIth century AH, when the Hanafi madhhab's method of writing on both theology and the methodology of fiqh stabilized, in Bukhara and Samarkand, different sectarian schools of thought are witnessed. In particular, Bukhara Hanafism, which had a say in jurisprudence and the methodology of jurisprudence, developed an oppositional attitude to al-Māturīdī's views in theology as well as in the methodology of jurisprudence. Some obvious examples of this tendency, which we see in Bukhara's mashayikh in general, belong to Fakhr al-Islām al-Pazdawī and Shams al-eimme al-Sarakhsī, two important jurists who shaped the method of fiqh. In their discussions on the usul al-fiqh, they expressed opposing views to Imām al-Māturīdī (d. 333/944) on some basic principles such as husun-kubuh and takwīn. Thus, in this period when the theological system of Māturīdism was not yet fully institutionalised, they sometimes shifted to a point of reconciliation with the Ash'arites. Although it is not possible to say that they adopted Ash'arism in its entirety, it is undeniable that they distanced themselves from Māturīdism. It is known that after a short period of time, the Māturīdī jurists criticized the jurists within the sect who leaned towards the Ahl al-Hadīth/Ash'arī line. When the available data are evaluated, it is possible to say that the two aforementioned usulists had a theology-usul thought that was suitable to be the subject of these criticisms. Although there is a possibility that this claim can be confirmed with more detailed research, it is thought that this view can be proved in the current evaluation. This is because the issues that the Bukharan jurists opposed to Māturīdism are the issues at the center of kalām. In terms of our subject, the question of why Bukharan jurists were sometimes indifferent and sometimes opposed to Māturīdism is of vital importance. The above evaluation of the historical process points to one aspect of the issue. However, in our opinion, the most important part of the answer to our question lies in the scholarly mentality of the Bukharans. The Māturīdī-Samarqand tradition clearly portrayed the usul al-fiqh as a branch of theology and developed its views accordingly. Quite early on, perhaps as early as the beginning of the fourth century AH, Imām al-Māturīdī (d. 333/944) adopted a method of writing usul not only as an individual endeavor but also on behalf of the Samarqand mashāyil that took into account the data of kalām as well as fiqh. This method of writing usul al-usul centered on kalām has been attempted to be revived since the end of the Vth century AH. Although the Bukharan jurists were probably familiar with al-Māturīdī's works and views in their century, they did not refer to him by name in their usul works and followed a very different profession in terms of the method of writing usul. These scholars, who tried to explain their usul al-usul opinions in relation to furu fiqh rather than their theological background, found it more appropriate to mention theological issues only in case of necessity and to the extent of need. This becomes more understandable when we take into account the reports about the distant attitude of the Bukhara mashayyah towards theology during this period. Thus, the Bukharans, who apparently did not fully embrace the Māturīdī system of kalām, were able to display oppositional and sometimes reactive approaches to Māturīdism on some matters of usul.

Keywords

Usul Al-fiqh, Kalam, Māturīdism, al-Pazdawī, al-Sarakhsī

Citation

Karakuş, Bahaddin. "The Opposition of Bukharan Usulists to the Māturīdī Madhhab: The Case of al-Pazdawī and al-Sarakhsī". *Rize Theology Journal* 27 (October 2024), 205-216.

<https://doi.org/10.32950/rid.1498895>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 10.06.2024	Date of Acceptance: 14.10.2024	Date of Publication: 20.10.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Buhara İslâm'ın ilk asrında fethedilmiş güzide bir şehir ve Mâveraünnehir'in en önemli ilim-irfan merkezlerinden biridir. Hicri II. asırdan itibaren Hanefîliğin temsil edildiğini gördüğümüz bu belde, özellikle mezhebin ağırlık merkezinin Irak'tan Mâveraünnehir'e taşınması sonrası hem fıkıh usûlünde hem de fıkıhta mezhebe yön veren âlimlerin sahnede olmaya başladığı bir sürecin başşehri konumuna yükselmiştir.¹ Sonraki asırlarda mezhebin baskın fıkıh ve fıkıh usûlü geleneği de büyük ölçüde bu coğrafyanın âlimleri tarafından şekillendirilecektir.

Fıkıh usûlünün gelişimini ve kronolojisini kelâm ilmininkiyle mukayese ettiğimizde anlamlı bir ilişki kurmanın oldukça kolay olduğu görülecektir. H. IV. asırdan itibaren kelâm mezheplerinin ana karakterlerinin iyice olgunlaştığı ve benzer şekilde usûl ilminin de bu dönemde daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Çünkü mezheplerin doktriner yapısını makul bir zeminde muhaliflerine karşı savunabilmeleri için fıkıh usûlü ilminin verileri kullanışlı bir alt yapı sağlamaktaydı. Dahası en genel manasıyla fıkıhtan kelâma, soyut düşüncenin esaslarını belirleyen fıkıh usûlü, tek tek kabullerden oluşan tartışmalı konuların, tutarlı bir şekilde izahını yapması yönüyle yeniden bilgi üretebilmenin anahtarı konumundaydı ve mezhep kavramının bekası için vazgeçilemez bir unsurdu.

H. IV. asırda Irak'ta, mezhebin ilk önemli usûl eserlerinin telif edilmeye başlandığı görülmektedir. H. V. asırdan itibaren aynı çizgiyi takip eden bir yazım metodunun Buhara'ya intikal ettiği bilinen bir husustur. Ancak Mu'tezile'yle aynı coğrafyayı paylaşan ve yer yer onların kelâmî görüşlerini de benimseyen Irak Hanefîlerinin usûli tercihleri bütünüyle Buhara usûlcüleri tarafından benimsenmemiştir. Özellikle kelâmî arka plana sahip bazı usûl görüşlerinde Buharalıların isim zikretmeden Irak-Mu'tezile meşâyihinin görüşlerini ciddi şekilde tenkit ettiği görülmektedir. Kelâmda sıkı bir Ehl-i sünnet/Hanefî aidiyetine sahip olan Buhara meşâyihî mezhebin, esasen Mu'tezile çizgisinden uzak olduğunu ispat için çaba sarf etmişlerdir. Ancak bu noktada benimsedikleri bazı kelâmî görüşlerin Mâtürîdîlikle örtüştüğünü söylemek de zordur. Onlar Ebû Hanîfe'nin eserlerinde gördüğümüz kelâm çizgisine sadık kalmakla birlikte H. V. asırda yeniden yükselen ve daha sistematik hale getirilmeye çalışılan Mâtürîdî çizgiyi takip etmekten kaçınmışlardır. Genel olarak Semerkant meşâyihî kadar kelâma ilgi duymadıkları anlaşılabilir. Buharalı usûlcülerin kendilerini Ehl-i sünnet içinde konumlandırmakla birlikte kimi zaman Eş'arî görüşlerle uzlaştığı kimi zaman ise onların da kelâmî kabullerini tenkit ettiği vakidir. Birkaç asır içinde Buhara Hanefîliğinin Eş'arîliğe yaklaşmasında ilmî, siyasî ve sosyolojik birçok etkiden bahsedilebilir. Ancak kanaatimizce en önemli sebeplerden biri Semerkant-Mâtürîdî kelâm-usûl geleneğinin baskılanması sonucu Ehl-i sünnet'in diğer temsilcisi olan ve Selçuklu devleti tarafından da desteklenen Eş'arîliğin bölgede güçlenme imkânı bulmasıdır. Bununla birlikte Buhara Hanefîliği fıkıh ve fıkıh usûlünde gösterdiği başarıyı kelâmî tavırlarında yakalayamamış, özellikle yedinci asırdan itibaren Semerkant-Mâtürîdî kelâmî Hanefîleri neredeyse tek başına temsil eden bir itikâdî mezhep olarak teşekkül etmiştir.

Çalışmamız zikri geçen iki usûlcünün fıkıh usûlü eserlerinde kelâm ile ilişkilendirilen usûl konularında Mâtürîdî mezhebine muhalif görüşlerinin izini sürmeye çalışacaktır. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu muhalefeti isim vermeden yaptıkları için görüşlerin tespiti satır aralarından yapılmaya gayret edilmiştir. Daha önce Buhara Hanefîliğinin kelâmî tavırları ve mezhep içindeki farklı yaklaşımlarını sınırlı olarak inceleyen bazı akademik çalışmalar mevcuttur. Abdullah Demir tarafından gündeme getirilen bu konuda "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih Ve Mütakellim Hanefîler Örneği" ismiyle yapılan çalışma bunlardan en önemlilerindendir. Bu çalışmada konunun usûlî zeminine temas edilmemiş, kelâm ve mezhepler tarihi açısından değerlendirmelere yer verilmiştir. Diğer bir önemli çalışma Heysem Hazne tarafından "Tetavvuru'l-fikri'l-usûlî el-Hanefî" ismiyle neşredilen eserdir. Burada fıkıh usûlünün hemen bütün konularında Buhara ve Semerkant meşâyihinin ihtilaflarına yer verilmiştir. Bununla birlikte Buhara meşâyihinin ve Mâtürîdîlerin ihtilaflarında, kelâmî temele sahip usûl görüşlerinin arka planı tam olarak tahlil edilmemiştir. Yakın dönemde, ülkemizde yapılan bazı lisansüstü çalışmalarda da Buhara meşâyihî ile Semerkant meşâyihinin fıkıh usûlü ve kelâm konularındaki ihtilaflarına kısmen yer verilmiştir. Fakat görebildiğimiz kadarıyla, bu araştırma dışında Pezdevî ve Serahsî bağlamında ve fıkıh usûlü-kelâm ilişkisi özelinde Buhara meşâyihinin Mâtürîdîlik karşısındaki konumlarına yoğunlaşan müstakil bir çalışma yoktur.

1. Buhara ve Mâtürîdî Usûl Gelenekleri Arasındaki Ayrışma

Buhara usûl geleneğinin en önemli iki ismi Pezdevî ve Serahsî kelâmî tavırlarında, ortak hocaları olan ve bazı kelâm-usûl görüşleri kitaplara geçmiş olan Halvânî'den (ö. 452/1060 [?]) daha farklı bir yol takip etmişlerdir. Aşağıda göreceğimiz üzere

¹ Mürteza Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 39-40.

onların kelâmî tavırlarında, usûl çizgisini takip ettikleri Debûsî (ö. 430/1039) ile de tam olarak uzlaştıklarını söylemek mümkün değildir. Dönemin kaynakları ve yaşanan süreçler dikkate alındığında aslında bu dönemde bölgede yükselişte olan ve Mu'tezilî hasımlarına karşı ciddi bir güç haline gelen Eş'arîlikten beslendiklerine dair emareler mevcuttur. Özellikle H. V. asırda devlet eliyle baskılanması sonucu Irak'ta güç kaybeden, sonrasında benzer baskıları Mâverâünnehir'de de yaşayan Mu'tezile, Harezmi'de sınırlı bir bölgede faaliyetlerini devam ettirmek zorunda kalmıştır.² Ancak halen Mâveraünnehir'de de etkili oldukları ve Ebû Hanîfe'nin bölgedeki karizmasından da yararlanarak kendilerini fıkhîta Hanefîliğe nispet ettikleri hissedilmektedir. Nitekim Pezdevî usûl eserinin mukaddimesinde Ebû Hanîfe ve ashabını Mu'tezile'den teberrî etmek için, bir usûl eserinden beklenmeyecek uzun tartışmalara girişmiştir.³ Mu'tezile'nin, Hanefîlik üzerinden yarattığı gerilimden duyulan rahatsızlık neticesinde ortaya konduğu anlaşılabilir bu satırlar Buharalı usûlcülerin kelâmî yönelimlerinde, Mu'tezile ile mücadeleye çokça mesai harcamış Hanefî kelâmcı Ebû Mansur el-Mâtürîdî'ye veya genel olarak Semerkant meşâyihine meylettiklerini akla getirirse de vakia böyle değildir. Onlar Mâtürîdîliği ne kelâmî görüşlerinde ne de fıkhî usûlü görüşlerinde bir referans noktası olarak kabul etmişlerdir. Debûsî'nin usûl eserinde de gördüğümüz üzere Pezdevî ve Serahsî kitaplarının hiçbir yerinde Mâtürîdî'ye ismen atıf yapmamıştır. Dahası özellikle fıkhî usûlü görüşlerinde Mâtürîdî ve Semerkant usûl geleneğine çoğu kere muhalefet etmeyi tercih etmişlerdir. Öyle ki bu noktadaki ihtilaflar bir araya getirildiğinde neredeyse, Buhara ile Semerkant usûl çizgisini iki ayrı mezhep olarak konumlandırabileceğimiz bir noktaya varmaktadır.⁴

Bu iki meşâyih grubunun usûldeki ihtilafları büyük ölçüde kelâm merkezli konulara dayanmaktadır. Mâtürîdî, fıkhî usûlü konularını, kelâm ilmiyle ilgili olduğunu kabul ettiği bağlantılarla ele almış, kelâm-fıkhî usûlü bütünlüğünü her daim gözetmeye dikkat etmiştir. Bu doğrultuda oluşan usûl görüşlerinde özellikle Hanefî/Mu'tezile-İrak âlimlerinin usûldeki tercihlerine bilinçli bir şekilde muhalefet etmiştir. Mâtürîdî usûlcüler fıkhî usûlünü doğrudan kelâmın bir alt dalı olarak konumlandırırken Pezdevî, ilimleri temelde tevhid-sıfat ilmi ve şeriat/fıkhî ilmi olarak ikiye ayırmıştır. Fıkhî usûlünü şeriatın asılları olarak daha umumi bir manayla tanımlamasından yola çıkarak en azından Semerkantlı usûlcüler gibi kelâmın bir alt dalı olarak görmediği söylenebilir. Buharalı usûlcülerin öncüsü sayılan Debûsî'nin usûlde Mâtürîdî'yi değil de Irak meşâyihini takip etmesi, Iraklıların görüşlerinin Mâveraünnehir'de de yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Fakat Pezdevî-Serahsî (Şeyhayn) çizgisi, temeli Mu'tezile kelâmına dayanan bazı usûl görüşlerinin tenkidinden kaçınmamış, isim vermeksizin Irak meşâyihinin kabullerini i'tizalle ilişkilerine dikkat çekerek tenkit etmiştir. Bu noktada Mâtürîdî'ye muvafakat etmişlerse de ismen ondan bahsetmekten kaçınmışlardır. Hâlbuki Mâtürîdî'nin kendi görüşleri ve genel olarak Semerkant meşâyihinin usûl görüşleri bir araya getirildiğinde usûlün temel konularının neredeyse tamamında görüş belirttiği görülmektedir. Ayrıca Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî'nin kardeşi Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (ö. 493/1100) *Ma'rifetü'l-hucecî's-şer'iyye* eserinde ve yine Fahrü'l-İslâm'ın talebesi Ebü'l-Mu'în en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) kitaplarında gördüğümüz gibi Mâtürîdî usûl görüşleri bu dönemde bilinmekteydi.⁵ Dolayısıyla Şeyhayn, kelâm merkezli usûl meselelerinde Irak usûl görüşlerine muhalefet ederlerken, Mâtürîdî görüşleri benimsemekten bilinçli bir şekilde kaçınmışlardı.

Burada hemen akla gelen diğer ihtimal Şeyhayn'ın Mâtürîdî kelâmına mesafeli dururken, Ehl-i sünnet'in V. asırda, kelâmda yükselen diğer mezhebi olan Eş'arîliğe meyletmiş olabileceğidir. Nitekim Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) usûl eserinin mukaddimesinde Hanefîler içinden bir meşâyih grubunu Mu'tezile'ye meylederken diğerlerinin de Eş'arî-ehli hadis çizgiye kaymasından ve bu yüzden Hanefî mezhebinin mihverinin olduğundan farklı bir noktaya doğru evrildiğinden dert yanmaktadır.⁶ Burada i'tizâl meyledenlerin Irak meşâyih olduğu bilinmektedir. Peki, acaba Eş'arî çizgiye kayanlar kimlerdir? Irak'tan sonra mezhebin en güçlü fakihlerinin yetiştiği, Debûsî ve sonrasında usûlde bir gelenek oluşturmayı başaran Buhara meşâyih burada akla gelen ilk topluluktur. Nitekim Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî kendi döneminde Hanefî ashabından çoğu kimsenin Eş'arî'nin kitaplarını elde ettiğine ve onun görüşlerinden istifade ettiğine dikkat çekmiştir.⁷

² Zübeyir Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve Er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", KADER Kelam Araştırmaları Dergisi 15/1 (2017), 91.

³ Alâüddin Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Kahire: Daru'l-kitâbi'l-İslâmî, 1308), 1/7-9.

⁴ Bu ihtilafların genel bir değerlendirmesi için bk.: Heysem Abülhamid Hazne, *Tetavvuru'l-fikri'l-usûli el-Hanefî* (Lübnan: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2015).

⁵ Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Yüsr Pezdevî, *Ma'rifetü'l-hucecî's-şer'iyye* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000), 65; Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed Nesefî, *Tebseratü'l-edille fi usûli'd-dîn* (Dimeşk: Institut Français de Damas, 1990), 1/358-359.

⁶ Ebû Bekr Alâüddin Muhammed b. Ahmed Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl* (Katar: Matâbiu'd-davhati'l-hadisiyye, 1984), 2.

⁷ Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2005), 14. Buhara meşâyihinin kelâmî tavırları ile ilgili daha geniş bir değerlendirme için bk.: Abdullah Demir, "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütetekellim Hanefîler Örneği", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik-* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 645; Osman Aydın, "İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri", *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (15 Eylül 2019), 586.

2.1. Hüsün-Kubhun Aklîliği ve Hüsün Emrin Medlûlü Yahut Mûcebi Olması

Mâtürîdî'nin usûl düşüncesinde hüsün-kubhun aklîliğinin net bir şekilde kabul edildiği ve erken bir dönemde sistematik olarak ele alındığı görülmektedir. O, imanın ve dahası nübüvvetin aklen zorunlu olduğunu ispat sadedinde aklî hükümleri üç kısımda ele almıştır. Akıl yoluyla zorunlu olarak hüsnü bilinen birinci kısmın misalini, nimete şükretmek; kabihliği zorunlu olarak bilinen küfür ise ikinci kısmın misalini oluşturur. Nübüvvet aracılığıyla elde edilen vahiy bilgisine zorunlu olarak ihtiyaç duyulan bölüm ise bu taksimde üçüncü kısmı oluşturmaktadır. Bu kısımda akıl, temelde bazı şeylerin hasen ya da kabih olduğunu idrak etme kuvvetine sahiptir ama detaylarında vahiy bilgisine muhtaçtır.⁸ Özellikle helal ve haramlarla ilgili bilginin sadece Kitab, resuller ve Allah'tan gelen haber yoluyla elde edileceğini vurgulaması onu Mu'tezile'nin hüsün-kubuh anlayışından ayırır.⁹ Sözelimi ibadetin hasen olduğuna dair temel bilgi akıl vasıtasıyla zihinde meydana gelse de sureti, miktarı ve vakitleri gibi bazı ayrıntılar vahiy olmaksızın tam manasıyla bilinemez. Vahiy birinci ve ikinci kısımdakilere muhalif olarak gelemez fakat üçüncü kısımda asılları mevcut olan hükümlere paralel olarak onları tafsilatlandırmak üzere gelir. Ayrıca birinci ve ikinci kısımda zarureten bilinen hükümleri teyit için vahyin gelmesi de Allah'ın kuluna bir ikramıdır.¹⁰ Mâtürîdî'nin bu anlayışını esas alan Semerkant usûl geleneğine bağlı Alaeddin es-Semerkandî ve Necmeddin en-Neseî gibi âlimler hüsün, emrin mûcebi değil medlûlü olacağı görüşünü benimsemişlerdir. Yani Allah'ın emrettiği bir şey henüz emredilmeden önce de hasendir, hakîm olan Şârî' hakkında aksi düşünülemez. Emredilenin vacip ya da mendup olduğu ve bunların da hasen olduğu bilindiğine göre emirdeki hüsün emredilmeden önce de sabit olacağı anlaşılır. Diğer yandan hikmet sahibi birinin emrinin hasen vasfına sahip olmaması, sefih birinin emrine benzeyeceğinden, me'mûrun bihin emirden önce de hasen vasfına sahip olduğu yani emrin/nassın hüsnü bilinen şeye delalet ettiği kabul edilmiş olmaktadır.¹¹

Pezdevî-Serahsî çizgisine baktığımız zaman hüsün-kubuh düşüncesinde esaslı bir şekilde Mâtürîdî düşünceye muhalefet ettiklerini görürüz. Pezdevî, fıkıh usûlü eserinde hüsün şer'î bir hüküm olduğuna vurgu yapmıştır. Şârî' tarafından emredilen fiillerdeki hüsün ancak şeriat yoluyla yani hitabın gelmesinden sonra bilinebileceğini, akılla idrak edilemeyeceğini, çünkü aklın hiçbir şeyi vacip kılamayacağını belirterek, hüsün emrin medlûlü değil mûcebi olacağını ifade etmiştir.¹² Pezdevî'nin ifadelerinin kısmen muğlak olması hasebiyle, Pezdevî şârihleri hüsün-kubuh konusunda müellifin görüşünün tam olarak Eş'arîler gibi hüsün emrin mûcebi mi yoksa Mâtürîdîler gibi medlûlü mü olduğunu tespit için farklı yorumlar yapmışlardır. Râmuşî (ö. 667/1269), Sıġnâkî (ö. 714/1314) ve Erzincânî (ö. 700/1300'den sonra), Pezdevî'nin ifadelerini, ona göre hüsün ve kubhun aklî değil sem'î olacağı şeklinde yorumlamışlardır. Çünkü Şârî' hakîmdir, hikmeti gereği ancak hasen olanı emreder ve bu mânâda hüsün emrin medlûlü değil, mûcebidir. Hikmet sahibi olan Şârî'den emir geldikten sonra emredilenin hasen olduğuna kanaat getirilecektir. Değilse lügat ya da akıl yoluyla hüsün-kubuh tam olarak bilinemez. Akıl herhangi bir emir gelmeden önce hasen ya da kabih olacağına hüküm verme kapasitesine sahip değildir. Bilakis akla biçilecek yol, Şârî'den sadır olan emrin hüsnünü tanımak için bir alet olmasıyla sınırlıdır.¹³ Abdülazîz el-Buhârî ise ilk bakışta Pezdevî'nin ifadelerinden hüsün emrin mûcebi olacağını anlaşıldığını kabul etmektedir. Nitekim Pezdevî, nefsi itibarıyla (li-nefsihi) hüsnü sabit olanlar arasında iman ve namazı aynı kategoride zikretmektedir. Hâlbuki Debûsî, bu kısma örnek verirken imanı değil, hüsnü ittifakla sem'î olarak sabit olan namazı örnek vermiştir. Pezdevî'nin imanı buraya dâhil etmesi Eş'arîler gibi hüsün aklî değil şer'î olduğunu kabul ettiğini düşündürür. Fakat imanın hiçbir zaman mükellefiyetinin düşmeyeceğini belirtmesi, Abdülazîz Buhârî'ye göre bu ihtimali zayıflatmaktadır.¹⁴ Bâbertî (ö. 786/1384) de bu itirazı cevaplayarak Pezdevî'ye göre hüsün sem'î olduğunu savunmuştur. Ona göre namaz mükellefiyetinin bazı durumlarda düştüğü halde imanın düşmemesi aklî olmasını ispat etmez, bilakis imanın vücûd ve ademi itibarıyla neshe ihtimali olmamasıyla ilgilidir. Bu yüzden Pezdevî'nin ifadelerinden hüsün ve

⁸ “إنما يكون [الحجة] في العبادات والشرائع التي سبيل معرفتها السمع لا العقل، وأما الدين فإن سبيل لزومه بالعقل؛ فلا يكون لهم في ذلك على الله حجة؛ إذ في خلقه كل أحد من “ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne* (Beirut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 3/421.

⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 6/56.

¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 3/421; 10/542; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 268-269, 290; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed Semerkandî, *Şerhu Te'vilâtü'l-Kur'ân* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, 179), 229b; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed Semerkandî, *Şerhu Te'vilâtü'l-Kur'ân* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 48), 250a.

¹¹ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 175-176; Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Necmeddin Neseî, *Tahsilü usûli'l-fıkh ve tafsilü'l-makâlât fihâ 'ale'l-vech*, thk. Bahaddin Karakuş (İstanbul: Daru bâbî'l-ilm, 2023), 40.

¹² “ومن قضية الشرع في هذا الباب أن حكم الأمر موصوف بالحسن، عرف ذلك بكونه مأمورا به لا بالعقل نفسه؛ إذ العقل غير موجب بحال” Alâüddîn Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Kahire: Daru'l-kitâbî'l-İslamî, 1308), 1/182.

¹³ Ali b. Muhammed er-Râmuşî Hamidüddin ed-Darîr, *Fevâidü'l-Pezdevî* (Beirut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2017), 1/353; Hüsameddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc b. Alî Sıġnâkî, *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî* (Mektebetü'r-Rüşd li'l-Neşr ve't-Tevzî', ts.), 1/461; Ömer b. Abdülmuhsin Erzincânî, *et-Tekmil şerhu usûli'l-Pezdevî* (Daru'n-nur, 2022), 1/433.

¹⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/183, 188.

kubhun sem'î olduğu anlaşılmalıdır.¹⁵ Sonuç olarak Pezdevî'ye göre hüsün ve kubhun emir ve nehiy açısından aklî değil sem'î olduğu anlaşılmaktadır ki bu aynı zamanda Eş'arîlerin görüşüdür. Akıl ise fikhî hükümlerle kulun mükellef olması için gerekli ehliyetin şartı yani esasen mûcib değil, bir araçtır.¹⁶

Serahsî, daha sarîh bir ifadeyle Mâtürîdîlerin ve Iraklıların benimsediği görüşe atıf yaparak, ancak isim vermeksizin bazı Hanefî meşâyihinin hüsün-kubhun aklîliğini savunduğunu belirtmiştir. Fakat ona göre emirdeki hüsnün sem'î olduğunu yani hüsnün, emrin mûcebi olduğunu söylemek gerekir.¹⁷ Böylece Semerkant meşâyihî, hüsün ve kubhun aklîliğini kabul ettiği halde, Serahsî bunların şer'îliğini savunmaktadır. Ancak Şeyhayn'ın yaklaşımının müteahhir Hanefî usûlünde diğer konulardaki kadar takip edildiğini söylemek güçtür. Nitekim müteahhir dönemin önemli usûl metinlerinden *el-Menâr*'da Şeyhayn'ın görüşü takip edilse de şârihlerin ve müteahhir dönemdeki usûlcülerin genel olarak hüsün ve kubhun aklîliğini savunarak, Mâtürîdî görüşü devam ettirdiği görülür.¹⁸

2.2. Aklın İmanı Vacip Kılması

Hüsün ve kubhun aklîliği meselesi ile ilgili ihtilaflar özellikle emir ve nehiyle ilgili çok sayıda usûl konusunu etkilemiştir. Mâtürîdî'nin bu bağlamda özellikle vurgu yaptığı bir tartışma da aklın insan tabiatı karşısında pozisyonu ve teklifi hükümlerde ne derece etkili olacağıdır. O, aklın vahiy karşısındaki konumu kadar, aklın insan tabiatı karşısındaki diyalektiğine de yer vermiştir denilebilir. Çünkü vahiy gelmeden insanın doğruyu bulmasının önündeki en mühim engel insanın tabiatından kaynaklanan şehvetleri ve güdüleridir. Fakat Allah, insan tabiatındaki olumsuz eğilimlere karşı bir denge unsuru olarak akıl melekesini de vermiştir. Böylece insan, arzularını dizginleyerek, fayda ve zararı yani hasen ve kabihî idrak edebilecektir. İnsan vahiyden önce icmâlî olarak vicdanında bulduğu aklî meyiller aracılığıyla hakikate yönelirken, vahiy geldiğinde, yine akıl yoluyla hakikati bulması bir lütuf olarak ona kolaylaştırılmıştır.¹⁹ Hatta insanın doğuştan fitrat üzere olması da Allah'ın ona yaradılışında yüklediği bu meyile işaret etmektedir. Bu yüzden çocukluğundan itibaren kendi haline bırakılan her insan aklıyla vahdâniyyet ve rubûbiyyet gibi temel bilgilere ulaşabilir.²⁰ Zaten daha öncesinde Mâtürîdî'nin yetiştiği okul olarak bilinen İyâziyye Okulu çevresinde de aklın imanı vacip, küfrü haram kılması kabul edilmiş bir husustur ve talebesi Rüstüfağnî (ö. 345/956) de fetvalarında aynı görüşü dile getirmiştir.²¹

Böylece Semerkant meşâyihinin erken dönemlerinden itibaren devam edecek olan kabule göre; akla sadece iman hususunda bir sorumluluk yüklenmektedir. Şer'iyât yani amele dönük teklif hükümler hususunda akla, hüküm verici değil sadece tanımlayıcı bir yetki verilmiş olmaktadır.²² Semerkantlılar hasen olanı emretmenin yahut kabih olandan sakındırmanın Allah'a vacip olmadığını belirtmişlerdir. Fiillerin hasen-kabih olarak vasıflanmasına rağmen Allah'ın bunlara riayet etmesinin zâtı için zorunlu olmadığı noktasında da Mu'tezile'nin hüsün-kubuh anlayışından ayrılmaktaydılar.²³

Mâtürîdî ile aynı yüzyılda yaşayan Hanefî âlimlerden Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin büyük dedesi Mekhûl en-Nesefî (ö. 318/930) vahiy dışındaki delillerle de kişinin imanla mesul olacağını dile getirenlerdendir. Ona göre, nübüvvet aralıksız olarak devam etmemiş olsa ve vahiyden hiçbir şey kendine ulaşmamış olsa bile, kâinata gördüğü ayetler ve ibretler neticesinde herkes marifetulah hususunda mükelleftir, bundan kimsenin bütünüyle muaf tutulması düşünülemez.²⁴ Bir nesil sonraki Semerkant meşâyihinden Ebû Seleme es-Semerkandî (IV/X. asrın ikinci yarısı) ve Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Yahya Beşâğarî (IV/X. asrın ikinci yarısı) de akıllı olduğu halde imanı terk etmenin ebediyen azabı gerektireceğini ve bunda kimsenin mazur olamayacağını belirtmişlerdir.²⁵

¹⁵ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd Bâbertî, *et-Takrîr li Usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî* (Kuveyt: Kuveyt Vakıflar Bakanlığı, 2005), 1/507; 2/9.

¹⁶ Mevlânâ Mehmed İzmîrî, *Hâşiyetü İzmîrî ale Mirâtü'l-usûl* (İstanbul: Sirâc Yayınevi, 2023), 1/480-484; Karakuş, *Mu'tezile Fıkıh Usûlüniün Hanefî Usûlüne Etkisi*, 207.

¹⁷ Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Daru'l-marife, 2004), 1/60.

¹⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Teftâzânî, *Şerhu't-Telvih ale't-Tavzîh* (Mısır: Mektebetü sabîh, ts.), 1/365; Muhammed b. Hamze b. Muhammed Şemsüddin Fenârî, *Fusûlu'l-bedâ'î fi usûli's-şerâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 1/182; Ahmed b. Ebî Saîd Molla Cîven, *Nürü'l-envâr fi şerhi'l-Menâr* (Karaçi: Mektebetü Büşra, 2015), 1/147; İbn Nizamiddin Ensârî, *Fevâtihu'r-rahamât bi şerhi Müsellemi's-subût* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2012), 1/23; Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* (Karaçi: Zam Zam Publishers, 2004), 75-76. Benzer tartışmalar için bk.: Mehmet Sait Arvas, *Fıkıh Usulü Kelam İlişkisi*, "Hicri VII. Asra kadar Hanefî Usulü Bağlamında", (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018) 177-178; 204-206; 213; 217-220.

¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/322; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 88; Semerkandî, *Şerhu Te'vilâtü'l-Kur'ân* (Esad Efendi, 48), 250a-b.

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 8/271.

²¹ Muhammed b. Abdilhamîd es-Semerkandî Üsmendî, *Lübâbü'l-kelem*, thk. M. Said Özvarlı (İstanbul: TDV Yayınları, 2019), 55; Ahmed b. Musa Keşşî, *Mecmû'u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkıât* (Kerkük: Mektebetü emîr-Daru İbn Hazm, 2023), 3/1498, 1539.

²² Mustafâ Saim Yeprem, *Matürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), (Arapça bölüm), 57.

²³ Ali Bardakoğlu, "Hüsün ve Kubh Konusunda Aklın Rolü ve İmam Mâtürîdî", *Ebû Mansur Semerkandî Matürîdî (862-944)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1986), 43.

²⁴ Ebû Mutî' b. Fazl Mekhûl en-Nesefî, *Kitâbü'r-red ale ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'id-dâle* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013), 155-156.

²⁵ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ Beşâğarî, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2015), 14, 41-42.

Pezdevî ve Serahsî'nin hüsün-kubuh konusundaki yaklaşımları, onları aklın, teklifi açıdan hiçbir şeyi vacip kılamayacağı sonucuna götürmüştür. Pezdevî, imanın, akıl alametleri kendisinde görülen buluşu yaklaşıp bir çocuğa ya da kendisine davet ulaşmayan kimselere doğrudan vacip olmayacağını söylemiştir. O burada, Debûsî'nin sistemleştirdiği haliyle nefsü'l-vücûb-vücûbu'l-edâ ayırımına işaret ederek konuyu temellendirmiştir. Bu durumda akıllı bir sabîye aslen iman vacip denilse bile, edâ zorunluluğu yani iman etme yükümlülüğü, miktarını sadece Allah'ın tayin edeceği bir zaman zarfında gerçekleştirir. Böylece, kendince gerek Mu'tezile'nin gerekse Eş'arîlerin iki uç görüş olarak tanımladığı yaklaşımlarından kaçınılmış olmaktadır. Zira Mu'tezile'ye göre akıl, imanı doğrudan vacip kılarken, Eş'arîler kulu küfürden dahî sorumlu tutmamış, teklifi açıdan insan aklını neredeyse tamamen yok saymıştır. Görüldüğü kadarıyla Pezdevî, hüsün-kubuhun aklî olduğunu kabul etmese de, aklın belli şartlar oluştuktan sonra imanı vacip kılacağını kabul etmekte ve bu iki konu arasında zorunlu bir bağlantı kurmamaktadır. Ona göre şer'î emirlerdeki hüsnün akla nisbeti sahih olmasa da, akıllı kimse Allah'tan gelen bazı işaretler ve tecrübe yoluyla imanı elde edebilir, yani nihayetinde imanın vacip olması akla değil vahiy gibi Allah'tan gelen bilgiye bağlanmıştır. Fakat imanda teklifi zorunluluktan bahsetmek yine de kesin değildir. Hatta bu seviyede bir idrake ulaşmadan vefat eden kimse iman etmeden ölse ahirette mesul olmayacaktır.²⁶ Pezdevî bu durumu bir adım daha ileri götürerek küfrün de zatı itibariyle/aklen yasak olmadığını, bilakis Allah tarafından naslar aracılığıyla yasak kılındığını iddia etmiştir.²⁷ Bu ifadeler daha sonra gelen şârihlerce Mâtürîdî mezhebinden ayrılarak Eş'arîler gibi küfrün aklen değil şer'î emir dolayısıyla yasaklandığı düşüncesine götüreceği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Zira Mâtürîdîlere göre şeriat gelmeden önce aklen iman vacip olduğu gibi küfür de haramdır. Hâlbuki Pezdevî'nin ifadelerinin hüsün-kubuhun akliliğini tamamen devre dışı bırakacak bir neticeyle sonuçlanması muhtemeldir. Fakat Pezdevî – kendince- bu kabulleriyle illetleri yok sayan Cebriyye ile illetleri zatı itibariyle mûcib gören Mu'tezile arasında orta bir yol tutmaktadır.²⁸

Serahsî, hocası Halvânî'den âkil sabîye imanın vacip olacağına dair bir nakilde bulunmuş ve sonra ona muhalefet ederek aklın imanı vacip kılmayacağını kabul etmiştir.²⁹ Bazı kaynaklarda Serahsî ile birlikte Kâdîhân'ın da hüsün-kubuh hususunda Eş'arîlere muvafakat ettiği ve ona göre aklın imanı vacip kılmadığı gibi kendisine davet ulaşmayan kimsenin küfre düşse bile azap görmeyeceği aktarılmıştır. Bu iddianın göstergesi sayılabilecek bir fetva Kâdîhân'ın (ö. 592/1196) fetvaları arasında mevcuttur. Buna göre hanımına: "Allah tüm müşriklere azap ederse sen boşsun." diyen kimsenin hanımı boş olmaz. Çünkü müşriklere azap olunmayacak bir taifenin var olması mümkündür.³⁰ Kâdîhân'ın böyle demesinin sebebi, kendilerine davet ulaşmayan müşrikler ahirette akıllarıyla hükmederek iman etmedikleri için mesul olmayacağından, azap görmeyeceklerini kabul etmesidir.³¹ Bu görüş ismi geçen iki âlim dışında, aynı zamanda bir kısım Buhara meşâyihinin görüşü olarak nakledilmiştir.³²

Sonuç olarak, Buharalı usûlcülerin Mâtürîdî görüşüne muhalefet ettikleri söylenebilir. Pezdevî ve Serahsî, hüsün ve kubuhun akliliğini ve aklın imanı vacip kılmasını kabul etmemekle Mâtürîdîlerin görüşünden bir hayli uzaklaşmışlardır. Öyle ki, Eş'arîlerle aralarındaki tek fark akıl sahibi kimse için küfrün caiz olup olmayacağıdır. Hatta Ebü'l-Yûsuf el-Pezdevî bu konuda da Eş'arî görüşü benimseyerek kendisine davet ulaşmayan akıllı kimsenin küfür üzere ölse bile ahirette mesul olmamasını mümkün görmüştür. Ona göre Buhara imâmlarının bu konudaki genel görüşü Eş'arîlerle aynıdır. Ebü Hanîfe'den yapılan rivayet ise marifetullahın resul geldikten sonra vacip olması şeklinde tevil edilmelidir.³³

2.3. Tekvîn Sıfatı

Buharalı usûlcülerin Mâtürîdîlere muhalefet ettiği bir başka konu da tekvîn sıfatındaki görüşleridir. Konuya girmeden önce Ehl-i sünnet kelâm mezheplerinin görüşlerine kısaca değinmek faydalı olacaktır. Eş'arîlere göre Allah'ın tekvin, tahlîk, terzîk, ihyâ ve benzeri fiili sıfatları kadîm değildir. Bu fiiller Allah'ın kadîm kelâmıyla var olurlar ve bu fiil sıfatlar hâdistir. Kur'ân'da geçen: "Allah bir şeye ol der, o da derhal olur." meâlindeki ayetlerden yola çıkan Eş'arîler, Allah'ın yoktan var etmesini hakiki manada

²⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/229-236; Kivâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr İtkânî, *eş-Şâmil fî şerhi Usûli'l-Pezdevî (min bidâyeti's-sebep ilâ âhiri'l-Kitâb)* (Riyad: İmam Muhammed Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 324.

²⁷ "وهذا كأفعال العباد من الطاعات ليس بموجبة للثواب بذواتها بل الله تعالى يفضله جعلها كذلك فصارت النسبة إليها بفضله وكذلك العقاب يضاف إلى الكفر عن هذا الوجه"; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/172.

²⁸ Sıġnâkî, *el-Kâfi*, 4/2034-2037; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/170-172; İtkânî, *eş-Şâmil*, 14-22; Bâbertî, *Takrîr*, 7/174-178.

²⁹ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/339-340.

³⁰ Fahrüddîn Hasen b. Mansûr Kâdîhan, *el-Fetâva'l-hânîyye* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2009), 1/444; Yûsuf b. Ömer Nebîre-i Şeyh Ömer, *Câmi'ü'l-muzmerât ve'l-müşkilât* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2018), 4/141.

³¹ Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, 78-79; Mevlânâ Mehmed İzmîrî, *Kemâlü'd-dirâye fî cem'i'r-rivâye min şürûhi'l-Mülteka* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2017), 3/386.

³² Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fî'l-akâ'idü'l-münciye fî'l-âhire* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2002), 159.

³³ Ebü'l-Yûsuf Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 214-217. Doğrusu Ebü'l-Yûsuf'ün bu yorumu oldukça tartıma açık bir tevildir. Çünkü tartışmanın bir ayağı da resul gelmiş olsa yani fetret devri olmasa da ıssız bir yerde yaşayan kimsenin akli dolayısıyla imanla mükellef olup olmayacağıdır.

³⁴ el-Bakara 2/117, Yâsin 36/82.

kadîm kelâmıyla ilişkilendirerek, tekvîn sıfatını kadîm kabul etmemişler, yaratılışı kadîm kelâma izafe etmişlerdir.³⁵ Mâtürîdîler ise ilgili ayetlerdeki ifadenin Allah'ın kelâmıyla doğrudan ilişkilendirilemeyeceğini, bunun yerine Allah'ın kadîm olan tekvîn sıfatı ile eşyayı yarattığını, ayetteki “*ol der, o da derhal oluverir*”³⁶ emrinin hakikatte emir değil süratle iş görme manasına mecaz/süratten kinaye olduğunu savunmuştur. Çünkü onlara göre kadîm bir sıfat olarak tekvîn ile bu sıfatın tahakkuku neticesinde meydana gelen mükevven farklı şeylerdir.³⁷

Ebü'l-Üsr el-Pezdevî'ye göre ayetteki emirle kastedilen, yaratmadaki süratten mecaz olması değil, hakikaten yaratılmasının illeti olan kadîm kelâmın kendisidir.³⁸ Aslında burada emrin vücup ifade etmesi konusunu ele alan Pezdevî, genellikle tekvîn meselesiyle ilgili tartışılan bu ayetin tefsirinde mecaz anlayışını reddedip, hakiki kelâma yaptığı vurguyla, Mâtürîdîlerin “ol” emriyle süratten mecaz/kinâye kastedildiğini kabul ederek temellendirdikleri tekvîn anlayışını reddetmiş olmaktadır. Onun bu ifadeleriyle Mâtürîdîler'e muhalefet ettiği hususunda ittifak eden Pezdevî şârihleri, Eş'arîlerle aynı görüşte olup olmadığı hakkında farklı görüşler benimsemişlerdir. Hamîdüddîn ed-Darîr'e (ö. 666/1268) göre Pezdevî, Mâtürîdîlere muhalefet etmekle birlikte tam olarak Eş'arîlerin görüşünü de benimsememiş, kendine has üçüncü bir görüşü benimsemiş olmaktadır.³⁹ Hamîdüddîn ed-Darîr'in yorumunu sonraki dönemde diğer şârihlerden Erzincânî, Sıgnâkî ve Bâbertî kabul etmiştir.⁴⁰ Fakat Abdülaziz el-Buhârî, Pezdevî adına yapılan bu tevili isabetli bulmamış, onun tam olarak Eş'arîlerle aynı şeyi ifade ettiği sonucuna ulaşmıştır. Nitekim Pezdevî'nin *Usûl*'ünün başka bir nüshasından ve yine Pezdevî'nin *Takvîmü'l-edille* şerhindeki ifadelerinden iktibasta bulunan Abdülaziz el-Buhârî'ye göre, Pezdevî'nin ifadelerinin üçüncü bir görüş olarak anlaşılması kelâmî açıdan bazı sorunlar doğuracaktır. Buna göre, emir lafzının hakiki mânâsına yaptığı vurgu onu Eş'arîlerle aynı noktaya getirmektedir.⁴¹

Serahsî ise -doğrudan Mâtürîdîler'nin görüşünü kastederek- ilgili ayetteki ifadenin, bazılarının zannettiği gibi mecaz/kinâye manasında tekvîne işaret etmediğini, emir sîgasıyla hakikaten yaratmanın meydana geldiğini söyleyerek açıkça tekvîn görüşüne karşı çıkmıştır.⁴² Zikri geçen şerhlerden Abdülaziz el-Buhârî dışındaki isimler Debûsî'nin görüşünün Mâtürîdîler gibi olduğunu yani Allah'ın kadîm tekvîn sıfatıyla yarattığını kabul ettiğini söylemişlerdir. Ancak Debûsî aynı bağlamda yani emrin vücup ifade etmesi konusunda ilgili ayeti zikrederek, buradaki emrin, emredilen şeyin yaratılması/îcâdı için olduğunu ve emirle îcâddan kinaye yapıldığını belirtmiş, Mâtürîdîlerin, emrin süratten mecaz/kinâye olması görüşüne değinmemiştir.⁴³ Bu haliyle Debûsî'nin Mâtürîdîlerin görüşünü benimsediğini söylemek mümkündür.

Netice itibarıyla Buhara meşâyihinin Mâtürîdîlerin tekvîn anlayışından uzak oldukları anlaşılmaktadır. Burada şöyle bir ihtimal gündeme gelebilir: Belki de Mâtürîdî'nin tekvîn sıfatı ile ilgili yorumları⁴⁴ bu dönemde, bu coğrafyada henüz çok bilinmiyordu. Ancak Ebü'l-Mu'in'in Mâtürîdî'nin görüşlerini sistematik hale getirmesinden sonra tekvîn anlayışı Mâtürîdîliğin alamet-i fârikalarından sayılır olmuştu. İlk bakışta makul görünen bu itiraz, aynı dönemdeki kelâm eserlerine göz atınca anlamını yitirmektedir. Çünkü Fahu'l-İslâm el-Pezdevî'nin kardeşi Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî kelâm kitabında Mâtürîdî'nin tekvîn hakkındaki görüşünü Ehl-i sünnet'in görüşü olarak tercih etmiş, diğer fırkalarla birlikte Eş'arîler'in görüşlerini de tartışmıştır. Hatta Pezdevî ve Serahsî'nin az önce tercih ettiğini belirttiğimiz görüşü olan; yaradılışın Allah'ın kadîm kelâmı ile meydana geldiği iddiasını tekvîn-mükevven ayrımını kabul etmeyenlerin -muhtemelen Eş'arîleri kastediyor- bir istidlali olarak nakletmiştir.⁴⁵ Buna göre Pezdevî ve Serahsî'nin tercih ettikleri görüşün Mâtürîdîliğe karşı ve Eş'arîlik lehinde kasıtlı bir tavır olarak okunması zemininin mevcut olduğu söylenebilir.

³⁵ Ebü'l-Muzaffer İserfâyîni, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzu'l-fırkâti'n-nâciye ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 166; Hikmet Yağlı Mavil, “Eş'arîlik Ve Mâtürîdîlik Arasındaki İhtilafli Meselelere Bir Katkı: Kün Emri Ve Yaratmaya Tesiri”. *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 81-84.

³⁶ el-Bakara 2/117.

³⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlî's-sünne*, 1/548; 6/506; Ebü'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed Neseî, *Tebîratü'l-edille fi usûli'd-dîn* (Dimeşk: Institut Français de Damas, 1990), 1/317; Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (Esad Efendi, 48), 108b; Ebü Hafs Ömer b. Muhammed Necmeddin Neseî, *et-Teyîr fi't-tefsîr* (İstanbul: Darü'l-lübab, ts.), 2/420; 9/270.

³⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfi'l-esrâr*, 1/113.

³⁹ Hamîdüddîn ed-Darîr, *Fevâidü'l-Pezdevî*, 1/294.

⁴⁰ Erzincânî, *et-Tekmil*, 1/307; Sıgnâkî, *el-Kâfi*, 1/344; Bâbertî, *Takrîr*, 1/353.

⁴¹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfi'l-esrâr*, 1/115.

⁴² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/18; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Ali el-Kârî, *Minehü'l-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fikhi'l-ekber* (Beyrut: Darü'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, 2009), 131.

⁴³ Ebü Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed Debûsî, *Takvîmü'l-edille* (Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2001), 38.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*'de tekvîn ile görüşlerini sistematik olarak ele almış, müteahhir dönemdeki haline yakın ve net bir şekilde konuyla ilgili görüşlerini serdetmiştir. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 126-130.

⁴⁵ Ebü'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 76, 78.

2.4. Hükmün Tanımı

Tekvîn meselesiyle ilişkilendirilen bir başka konu da hükmün tanımıyla ilgili tartışmalardır. Alâeddin es-Semerkindî'ye göre hükmün tanımındaki; Allah'ın hitabının kendisi ya da hitabın eseri olması şeklindeki ihtilaf, tekvîn-mükevven ayrımı ile ilgilidir. Mâtürîdîler tekvînin kadîm bir sıfat olarak mükevvenden farklı olduğunu, dolayısıyla hükmün de mahkûmdan farklı olduğunu savunmuştur. Onlara göre Allah'ın ezeli sıfatı olan hitâbı/kelâmı kastedildiğinde Allah'ın bir mesele hakkında hüküm vermesi manasında ezeli sıfatı kastedilir. Ancak kulların fiilleri neticesinde ortaya çıkan farz ve haram gibi teklîfi hükümler bu ezeli sıfatın taallukları olarak hâdistir. Bu yüzden şer'î hükümler, hitâbın kendisi olarak değil kadîm hitabın eseri olarak tanımlanmalıdır. Bu dakik ayrım, Mâtürîdîlerin tekvîn-mükevven ayrımındaki yaklaşımlarından kaynaklanır. Çünkü nasıl ki Allah'ın kadîm sıfatı olan tekvîn ile bu sıfatla yaratılan mükevven farklı ise kelâm ile hüküm de ayrı şeylerdir. Nitekim tekvîn-mükevven ayrımını kabul etmeyen Eş'arîler ve Mu'tezile, hükmü, hitâbın eseri olarak değil bizatihi kendisi olarak kabul etmişlerdir.⁴⁶

Bazı modern ve klasik usûl kitaplarında Fukaha-Hanefî metoduna göre hükmün, hitabın eseri olduğu yönündeki genel kabul Semerkant meşâyihî için doğrudur. Fakat tekvîn-mükevven ayrımını kabul etmeyen Eş'arî-Mu'tezilî usûlcüler gibi, Buharalı Hanefî usûlcülerin -Pezdevî-Serahsî- çizgisine bu tanımın isnadı sorunlu hale gelmektedir. Çünkü bu konu tekvîn meselesindeki kelâmî kabullerin bir hülasasıdır ve Buharalılar bu konuda Mâtürîdîler gibi düşünmediği halde, Mâtürîdîlerin hüküm tanımının onlara isnadı doğru değildir. Buhara meşâyihinin kendi eserlerinde doğrudan hükmün tanımına dair bir ifadeye rastlanmamaktadır. Ancak Sadrüşşerîa, "hüküm hitâbın kendisidir" şeklindeki tarifi Eş'arîlere tâbî olan bazı müteahhir ulemânın görüşü olarak vermekle yetinmiş ve bir isim zikretmemiştir.⁴⁷ Sadrüşşerîa'nın burada kastettiği müteahhir ulemânın Eş'arîlere tabi olan bir kısım Buhara Hanefîsi olması muhtemeldir.⁴⁸

Sonuç

Hanefîlerin fıkıh usûlü ile ilgili mezhep içi ihtilafları dikkatle incelendiğinde aslında kâhîr ekseriyetinin kelâmî arka plana sahip ve çoğu kez fûrû fıkıhta pratik bir sonucu olmayan ihtilaflar olduğunu söylemek mümkündür. Bu minvalde akla gelen ilk ihtimal fıkıh usûlünde benimsenen bazı görüşlerin kelâmî tartışmalar ekseninde geliştiğidir ki, işbu çalışmada Buhara'daki en önemli usûlcülerden Fahu'l-İslâm el-Pezdevî ve Şemsü'l-eimme es-Serahsî'nin usûl eserleri üzerinden kelâmî görüşlerinin izleri aranmıştır. Özellikle fıkıhta ve fıkıh usûlünde söz sahibi olan Buhara Hanefîliği, fıkıh usûlünde olduğu gibi kelâmîde de Mâtürîdî'nin bazı görüşlerine muhalif bir tavır geliştirmiştir. Genel olarak Buhara meşâyihinde gördüğümüz bu eğilimin bir kısım bariz örnekleri, müteahhir dönemde fıkıh usûlüne şeklini veren iki önemli usûlcü olan Fahu'l-İslâm el-Pezdevî ve Şemsü'l-eimme es-Serahsî'ye aittir. .

Buhara Hanefîliği mezhebin gelişim gösterdiği ilk asırlardan itibaren fıkıh ve fıkıh usûlünde oldukça etkili bir konumda olmayı başarmıştır. Bu başarının arkasında özellikle fûrû fıkıh alanında ön planda olmaları ve buna bağlı olarak fıkıh usûlünde kurumsallaşmayı sağlamaları etkili olmuştur. Fakat kelâmî tartışmaların yoğun bir şekilde devam ettiği H. V. asırda müesses bir kelâm mezhebi düşüncesi sunmakta aynı başarıyı gösterdiklerini söylemek mümkün değildir. Genel olarak Ebû Hanîfe'nin eserleri vasıtasıyla tevârüs eden kelâmî esaslara bağlı kalarak Ehl-i sünnet-Hanefî çizgiyi takip etmişlerdir. Böylece Irak'ta bir tür savrulma yaşayarak kurucu imam Ebû Hanîfe'ye kelâmîde muhalefet eden ve Mu'tezile ile uzlaştığı düşünülen Irak Hanefîliğinden ayrılmış olmaktadır. Diğer yandan bölgede kelâmî görüşleri aradan geçen bir asır içinde hâlâ etkisini sürdüren İmâm Mâtürîdî'ye de tepkisel bir yaklaşım göstererek, onun görüşlerini benimsememiş, hatta kimi zaman Eş'arî mezhebiyle yakınlaşmak pahasına ona muhalefet etmişlerdir. Buharalı usûlcülerden Pezdevî ve Serahsî, bu muhalefeti onun ismini açıkça zikretmeden yürüten iki önemli isimdir. Çünkü nihayetinde, bölgede Ehl-i sünnet aleyhine güçlenen bir Mu'tezile tehlikesi vardır. Aynı fikhî mezhebi paylaştıkları ve Ehl-i sünnet hassasiyeti yüksek bu kelâm âlimini bir hasım olarak konumlandırmak onların aleyhine olacaktır.

Pezdevî ve Serahsî kelâm eseri yazmamakla birlikte fıkıh usûlü eserlerinde bazı meselelerin satır aralarında Mâtürîdî kelâmına muhalefetlerini görür hale getirmişlerdir. Çalışmamızda ele aldığımız hüsün-kubuh, aklın imanı vacip kılması, tekvîn ve hükmün tanımı başlıklarında kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak Mâtürîdî çizgiden farklı bir noktada olduklarını söylemek mümkündür. Daha detaylı araştırmalarla bu iddianın kesinleştirilmesi ihtimali varsa da, işbu değerlendirme aracılığıyla bu kanının ispat edilebileceği düşünülmektedir. Çünkü Buharalı usûlcülerin Mâtürîdîliğe muhalefet ettikleri konular

⁴⁶ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 17-18.

⁴⁷ Teftâzânî, *Şerhu't-Telâih*, 1/21, 24; Muhammad Abu al-Fath Bayanuni, "Hüküm (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/466.

⁴⁸ Karakuş, *Mu'tezile Fıkıh Usûlüünün Hanefî Usûlüüne Etkisi*, 90.

kelâmın merkezindeki konulardır ve tekvîn meselesinde olduğu gibi, bu dönemde sadece Mâtûrîdîler tarafından benimsenen, onların şîârı haline gelmiş konulardır. Nitekim bu iddia ilk defa bizim ortaya attığımız bir görüş değildir. Kadim dönemde hem usûl hem de kelâm eserlerinde Pezdevî-Serahsî çizgisinin Mâtûrîdî'ye muhalefeti zaten resmedilmiştir. Diğer bir konu ise ismi geçen usûlcülerin bütünüyle Eş'ârîliği benimseyip benimsemediğidir. Pezdevî'de gördüğümüz gibi kimi zaman Eş'ârîlerin görüşünün mezhep ismi zikredilerek eleştirilmesi bu ihtimalin kesin olarak ispatını geçersiz kılmaktadır. Yine de ihtilaf edilen bu konularda Buhara meşâyihinin -özellikle Serahsî'nin- Eş'ârîliğe meylettği ya da en azından onlarla uzlaşmacı bir noktada oldukları söylenebilecektir.

Kaynakça | References

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-kitâbi'l-İslâmî, 1308.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân. *Minehü'l-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhi'l-ekber*. Beyrut: Daru'l-Beşa'iri'l-İslamiyye, 2009.
- Arvas, Mehmet Sait. *Fıkıh Usulü Kelam İlişkisi, "Hicri VII. Asra kadar Hanefî Usulü Bağlamında"*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).
- Aydın, Osman. "İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri". *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (15 Eylül 2019), 565-599.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd. *et-Takrîr li Usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*. 8 Cilt. Kuveyt: Kuveyt Vakıflar Bakanlığı, 2005.
- Bardakoğlu, Ali. "Hüsn ve Kubh Konusunda Aklın Rolü ve İmam Mâtürîdî". *Ebû Mansur Semerkandî Matürîdî (862-944)*. 33-50. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1986.
- Bayanuni, Muhammad Abu al-Fath. "Hüküm (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/466-468. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bedir, Mürteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet*. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.
- Beşâğarî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ. *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2015.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*. Karaçi: Zam Zam Publishhers, 2004.
- Bulut, Zübeyir. "Karşı Mihne Uygulamaları ve Er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017).
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed. *Takvîmü'l-edille*. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2001.
- Demir, Abdullah. "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütakellim Hanefiler Örneği". IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu - Hanefîlik-Mâtürîdîlik-. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Ebû'l-Yüsr Pezdevî, Muhammed b. Muhammed. *Usûli'd-dîn*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2005.
- Ebû'l-Yüsr Pezdevî, Muhammed b. Muhammed. *Ma'rifetü'l-huceci's-şer'iyye*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Ensârî, İbn Nizamiddin. *Fevâtihu'r-rahâmât bi şerhi Müsellemü's-subût*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2012.
- Erzincânî, Ömer b. Abdülmuhsin. *et-Tekmil şerhu usûli'l-Pezdevî*. 6 Cilt. Daru'n-nur, 2022.
- Fenârî, Muhammed b. Hamze b. Muhammed Şemsuddin. *Fusûlu'l bedâ'î fi usûli's-şerâ'î*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2006.
- Hamidüddin ed-Darîr, Ali b. Muhammed er-Râmûşî. *Fevâidü'l-Pezdevî*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2017.
- Hazne, Heysem Abülhamid. *Tetavvuru'l-fikri'l-usûli el-Hanefî*. Lübnan: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2015.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *el-Müsâyere fi'l-akâ'idü'l-münciye fi'l-âhire*. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1. Baskı., 2002.
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer. *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzu'l-fırkâti'n-nâciye ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- İtkânî, Kıvâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr. *eş-Şâmil fi şerhi Usûli'l-Pezdevî (min bidâyeti's-sebeb ilâ âhiri'l-Kitâb)*. Riyad: İmam Muhammed Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- İzmîrî, Mevlânâ Mehmed. *Hâşiyetü İzmîrî ale Mirâtü'l-usûl*. 2 Cilt. İstanbul: Sirâc Yayınevi, 2023.
- İzmîrî, Mevlânâ Mehmed. *Kemâlü'd-dirâye fi cem'î'r-rivâye min şürûhi'l-Mülteka*. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2017.
- Kâdîhan, Fahrüddîn Hasen b. Mansûr. *el-Fetâva'l-Hâniyye*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2009.
- Karakuş, Bahaddin. *Hicri II-VI Asırlarda Mu'tezile Fıkıh Usûlünün Hanefî Usûlüne Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Keşşî, Ahmed b. Musa. *Mecmû'u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkât*. 3 Cilt. Kerkük: Mektebetü emîr-Daru İbn Hazm, 2023.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehlî's-Sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2005.
- Mekhûl en-Nesefî, Ebû Mutî' b. Fazl. *Kitâbü'r-red ale ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Molla Cîven, Ahmed b. Ebî Saîd. *Nûrü'l-envâr fi şerhi'l-Menâr*. 2 Cilt. Karaçi: Mektebetü Büşra, 2015.
- Nebîre-i Şeyh Ömer, Yûsuf b. Ömer. *Câmi'u'l-muzmerât ve'l-müşkilât*. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2018.
- Necmeddin Nesefî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed. *et-Teyîr fi't-tefsîr*. 15 Cilt. İstanbul: Darü'l-lübab, ts.
- Necmeddin Nesefî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed. *Tahsilu usuli'l-fikh ve tafsilu'l-makâlât fihâ 'ale'l-vech*. thk. Bahaddin Karakuş. İstanbul: Daru bâbi'l-ilm, 2023.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebîratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. 2 Cilt. Dimeşk: Institut Français de Damas, 1990.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*. Katar: Matâbiu'd-davhati'l-hadisiyye, 1984.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 48, 1b-386b.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, 179, 1b-1062a.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-marife, 2004.
- Sıgnâkî, Hüsâmeddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc b. Alî. *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî*. 5 Cilt. Mektebetü'r-Rüşd li'l-Neşr ve't-Tevzî', ts.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü sabîh, ts.

Üsmendî, Muhammed b. Abdilhamîd es-Semerkindî. *Lübâbü'l-keîâm*. thk. M. Said Özvarlı. İstanbul: TDV Yayınları, 2. Baskı., 2019.

Yağlı Mavil, Hikmet. "Eş'arîlik Ve Mâtürîdîlik Arasındaki İhtilâflı Meselelere Bir Katkı: Kün Emri Ve Yaratmaya Tesiri". *Dergıabant* 9/1 (Mayıs 2021), 64-94. <https://doi.org/10.33931/abuifd.902409>.

Yeprem, Mustafa Saim. *Matürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhî*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Baskı., 2015.